

# Brandoffer och kremering

## – speglingar av en elementlära?

Af Anders Kaliff, docent i arkeologi vid Uppsala universitet och projektchef vid Riksantikvarieämbetet, UV Öst

*Möjligheten av att spåra liknande kosmologiska föreställningar bakom eldoffer och kremering i fornskandinavisk och vedisk kultur utgör ett fascinerande perspektiv. Som analogi innehåller den forntida vediska kulturen stora förklaringsmöjligheter. I artikeln tillämpas analogin på en särskild kontext – eldoffer och kremeringsritual. Författaren arbetar för närvarande med ett mera omfattande arbete om denna problematik.*

### Valet av analogi

Finns det överhuvudtaget något sådant som en förutsättningslös arkeologisk tolkning? På ett grundläggande plan är svaret tveklöst nej. Som individer är vi alltid påverkade av vår omgivning, från vår första stund på jorden. Även våra mest personliga tankar och känslor uppstår i relation till något, vilket för den skull inte får dem att upphöra att vara våra egna. Vi tolkar vår omvärld i ljuset av tidigare erfarenheter och genom analogier

Att ge ett generellt svar på vilken sorts analogi som är bäst att använda är svårt, för att inte säga omöjligt. Det varierar från fall till fall. Det är då lättare att svara på vad som är en riktigt dålig analogi. Jag vill påstå att det är frånvaron av en medveten analogi. Om vi inte medvetet väljer analogier så använder vi oreflekterat våra egna utgångspunkter, och vår egen tid, som analogi. Problemet är att just denna analogi oftast är en dålig sådan för arkeologer. Noggrant valda etnografiska analogier utgör därför ett ovärderligt instrument för att tolka olika arkeologiska kontexter (Kaliff & Oestigaard 2004:83; Parker-Pearson 2002:44). Hur man väljer sådana är i sig en komplex fråga. Olika kriterier av betydelse kan skönjas, exempelvis social struktur, teknisk nivå, naturmiljö, näringsfång, geografisk och/eller tidsmässig närhet liksom religiösa föreställningar.

Bland möjliga analogier för tolkningar av fornskandinavisk ritual utgör den forntida

vediska kulturen en givande kontext för jämförelser och som inspirationskälla för tolkningar. Det beror inte endast på dess samtidighet med den skandinaviska bronsåldern, utan också på att de vediska ritualerna utgör ett av de mest väldokumenterade äldre ritualsystemen i världen. Dokumentationen täcker in en mer än 3000-årig tradition, från det 2:a årtusendet f. Kr. fram till idag. Vi står i betraktandet av den vediska ritualen inför en genuin tradition, till sitt ursprung samtida med vår skandinaviska bronsålder, men fortfarande delvis levande. En annan faktor till varför den vediska religionen kan vara en god analogi, är de övergripande kosmologiska och mytologiska likheter som finns mellan denna och den fornskandinaviska religionen. Även forniransk, liksom grekisk och romersk religion tillhör det som brukar refereras till som indoeuropeiska religioner.

Min avsikt här är att diskutera vediskt eldoffer och kremeringsritual som analogi för tolkningar av bronsålderns och äldre järnålderns eldritualer i Skandinavien. Denna analogi får en extra dimension genom den vediska religionens möjliga släktskapet med den fornskandinaviska. Jag vill samtidigt inledningsvis poängtera att detta förhållande inte utgör någon förutsättning för huvuddelen av diskussionen. Den vediska kulturen kan fungera väl som en historisk-etnografisk analogi för tolkningar av skandinaviska förhållanden, alldeles oavsett släktskap.

### Kosmologi och offerritual

Det som brukar benämnas den vediska tiden i Indien, ca 1500-500 f.Kr, bör inte tolkas i bilder av dagens hinduism, något som ger en missvisande bild. Givetvis är hinduismen en efterföljare till den vediska religionen men med tillkommande drag, både från de tidigare indiska högkulturerna och senare influenser (jfr Flood 1998: 23-50; Staal 2001: 60). Man får lätt en felaktig bild av vedisk ritual som analogi för skandinavisk bronsålder utan detta perspektiv.

Den traditionella bilden av hur den vediska kulturen och religionen växer fram är att den föds i mötet mellan invandrande indoeuropeiska stammar och äldre inhemska kulturer i nordvästra Indien (eller snarare dagens Pakistan eller östra Afghanistan), ca 2000-1500 f.Kr. Även bland de forskare som stödjer tanken på en spridning av indoeuropeiskt språk och religion genom folkvandringar, skiljer sig uppfattningen om dateringen av dessa och mekanismerna bakom (för sammanfattning se t ex Mallory 1989). Liksom det finns indoeuropiska likheter vad gäller språk finns det även tydliga mytologiska paralleller, vilka i sin tur visar likartade kosmologiska föreställningar.

I eddadikten *Grímnismál* (40-41) beskrivs hur kosmos – jorden, bergen, himlen, människor och gudar – skapas ur jätten Ymers kött. I Snorre Sturlasons *Gylfaginning* (6-8) återberättas samma mytologiska innehåll. I den senare varianten beskrivs hur Ymer, den första levande varelsen, dödas av de första gudarna, Oden och dennes bröder Vile och Ve. Skapelsemytens grundläggande drag förekommer hos olika folk med indoeuropeiskt språk. En liknande mytologisk berättelse är *Purusasūkta* ("Hymnen om Purusa") från Rigveda (10.90). Också i denna berättelse skapas världen genom att gudarna styckar en kosmisk jätte, Purusa. Det är också denna berättelse som är arketyper för det vediska offret. Myten förekommer också i en slavisk variant, nedtecknad från ryska folkberättelser under 1800-talet. I denna form innehåller myten också en antropogoni, dvs. en berättelse om människans skapelse. Överensstämmelserna är inte exakta men helhetens

kompletteras av andra norröna, respektive fornindiska mytberättelser (Lincoln 1986: 3 ff).

Homologin i skapelsemyterna framstår som en grundläggande kosmologisk föreställning. Den innebär att en entitet skapas utifrån materien i en annan. De är *alloformer*, dvs. alternativa uppbyggelser av varandra. Kött och jord anses exempelvis vara av samma materiella substans och de kan därmed övergå i varandra. På samma sätt likställs benen, den hårdare delen i det mjuka köttet, med stenarna i jorden och med bergen, medan håret förknippas med växterna. Annorlunda uttryckt kan man se exempelvis kött och jord som alternativa former i en kontinuerlig process, där en form ständigt transmuteras i en annan. Myten om en rituell död och sönderdelning av en kropp är en berättelse som på ett lättöverförbart sätt kan gestaltas i offerbruket (Lincoln 1986: 5 ff, 41).

Enligt det vediska och forniranska synsättet är elden en verksam substans överallt i kosmos. Elden är det fruktsamma elementet i kosmos – i himlen, stormen och jorden, liksom i mannen och kvinnan (Edsman 1987: 343 f). Elden betraktades inte enbart som en gudom i sig själv, utan är på samma gång också en gudomlig budbärare och transformator. Själv en gud, är Agni också den som överför offergåvorna till gudarna (Staal 2001: 73, 99; jfr. Parmeshwaranand 2000: 40-48).

De vediska ritualerna utförs på olika komplex nivå och i olika sammanhang, från mera vardagliga till mycket omfattande ceremonier vilka tar stor förberedelsestid i anspråk och åtskilliga dagar för genomförandet. Av grundläggande betydelse är olika former av eldaltare och de ritualer som utförs vid dessa. Formerna på altarna har anknytning till de olika elementen och elden – Agni – ses som den förmedlande länken mellan dessa. En av de mest avancerade vediska offerritualerna är *agnicayana*. Inför denna ceremoni byggs ett stort altare av mer än tusen brända lertegel i form av en fågel, vilken symboliserar Purusa, det kosmologiska offret. En grundläggande innebörd är att Agni återföds på offeraltaret. Altaret uppförs av lertegel i fem

lager, vilka korresponderar mot kroppsdelar hos det mytologiska första offret: Märg, ben, kött, skinn och hår. På samma gång korresponderar de mot de kosmologiska nivåerna jord, atmosfär och himmel, tillsammans med två övergångszoner. Material tas från varje del av skapelsen i byggandet av eldaltaret: Jord och vatten till teglen, gräs (hår) att lägga på altaret osv. (Lincoln 1986: 60 f; Staal 2001:67).

### De fornskandinaviska eldritualerna

Det vediska exemplet visar oss närvaron av avancerade kollektiva riter som lämnar signifikanta spår, vilka är möjliga att spåra med arkeologiska metoder: Altare, eldstäder, gropar för rituellt avfall, stolphål från de nedbrända rituella konstruktionerna och byggnaderna. Spår av eldoffer av olika komplexitet kan utläsas också i skandinavisk kontext, förutsatt att man ger fyndmaterialet en chans att tolkas i sådana termer (jfr Kaliff 2001).

Om man följer det vediska mönstret är det rimligt att också vissa enstaka härdar har varit rituella, eller med delvis rituell betydelse. Härdar finns också grupperade i system, vilka svårigen kan ges en generell profan tolkning (t ex Thörn 1996). Det finns också spår av mera komplexa anläggningar utan någon entydig förklaring. Jag tänker då närmast på skärvstenshögar och de komplex av bl a härdar, gropar och stensättningar och/eller byggnader som finns invid sådana.

Ett grundläggande sätt att göra upp eld, förutom friktion trä mot trä, är genom slag med sten mot sten, eller metall mot sten. Eldgnistan föds då på ett påtagligt sätt direkt ur stenen. Erfarenheten av att elden föds ur trä och sten kan vara en bakomliggande orsak till uppfattningen om att de olika elementen kan övergå i varandra och att elden finns inneboende i andra element (jfr Kaliff 1997: 106-116). Jag menar att det kan vara rimligt att med utgångspunkt från bl a detta söka ytterligare indikationer på en elementlära, motsvarande den vediska homologin, också i Skandinavien. Upplevelsen av att elden finns dold i andra material kan bidra till föreställningen om att tillvaron består av ett

begränsat antal element av vilka allt är sammansatt.

En sådan föreställning och symbolik skulle kunna spåras i stenens betydelse som rituellt byggnadsmaterial. Eld tillsammans med vatten spräcker stenen mera effektivt än elden ensam. Med utgångspunkt från en elementlära kan detta upplevas som att elden och vattnet i förening frigör kraft från stenen och berget. Att skärvstenshögar, förutom deras koppling till eld också har en anknytning till vatten, talar dels deras topografiska lägen för, dels det faktum att åtskillig sten i sådana högar förefaller vara spräckt i vatten (jfr Runcis 1999). Om vatten har tillförts skärvstenshögen i fornskandinavisk ritual så skulle det kunna motsvara den symboliska vätska som tillförs altaret i *agnicayana*, varigenom regn och fruktsamhet anses skapas. Kombinationen av eld och vätska är viktiga kompletterande delar i de vediska ritualerna, något som också kan överensstämma med den skandinaviska kontexten. Lerteglen i det vediska altaret bränns i ugn, liksom de lerkärl som används under ceremonien. Genom lerans transformation i elden blir Agni verksam i materialet – ett centralt och betydelsebärande moment (Staal 2001: 94, 130).

En anläggningstyp som enligt min uppfattning är en av de bästa kandidaterna till en tolkning som lämningar efter komplexa altarkonstruktioner, skärvstenshögar, är till största delen uppbyggda av bränd sten, dvs. ett material där elden haft en påverkan på liknande sätt som i bränd lera och keramik. Kanske har den eldspruckna stenen som täcker skärvstenshögens inre struktur visats fram som ett synbart tecken på att elden fötts ur stenen. Det skulle i så fall motsvara den vediska föreställningen om att Agni föds på eldaltaret. Ett alternativ till denna tanke är att man istället bränt stenen för att omvandla den på ett sådant sätt att elden blir verksamt i själva materialet, något som vore i nära idémässig överensstämmelse med den vediska ritualen.

Kopplingar till behandlingen av den döda kroppen finns också i eldofferritualen. Vid

utförandet av *agincayana* placeras en människoskalle i en kruka under altaret och de kakor som utgör substitut för djuroffer offras på krukskärvor, *kapala*, en term som betyder skallben (Staal 2001:118 f). Detta kan utgöra en analogi till såväl överrepresentationen av skallben under vissa skandinaviska stensättningar som till förekomsten av enstaka krukskärvor och depåer av sådana, något som är vanligt förekommande. Med en analog symbolik kan man tänka sig att dessa enstaka krukskärvor har en liknande innebörd som skallfragmenten. På samma sätt som en hel keramikurna kan utgöra en symbol för det mänskliga huvudet eller för kroppen, blir den logiska konsekvensen att krukskärvor och skallfragment kan ha samma symboliska innehåll. Den tentativa tolkningen innebär att benen från de döda kan ha deponerats på ett sätt som motsvarar sönderdelningen av den ursprungliga kroppen i den kosmologiska skapelsemyten.

Inom den vediska traditionen uppfattas kremeringen som en offerhandling, och utförs enligt ett ritual som grundar sig på samma kosmologiska principer som en sådan (Olivelle 1987, s. 389). Innebörden av att man deponerar rester av den mänskliga kroppen i jorden, liksom brännandet av kvarlevorna, överensstämmer väl med en elementlära. Dödsritualerna, inklusive kremeringen, innebär att kroppen upplöses och återgår till sina beståndsdelar. Den svårtolkad företeelse som utgörs av att nedläggningar av endast ett eller ett fåtal ben, vilket är vanligt i Skandinaviska gravar från yngre bronsålder och äldre järnålder, skulle kunna förstås i ljuset av detta. De kan då jämföras med nedläggande av

*astu* i vediska tradition, den lilla bit av kroppen från den döde som tas från kroppen under slutfasen av kremeringen för att begravas i jorden. Den symboliserar köttets samhörighet med jorden. Att det är en bit kött som ska begravas kan förklara förekomsten av till synes helt tomma gropar, av liknande utformning som ”gravgömmor”, en inte ovanlig anläggningskategori. Att ett eller ett fåtal benfragment följer med detta köttstycke, om det liksom i den vediska ritualen tagits i slutskedet av kremationen, är då högst rimligt (jfr Kaliff & Oestigaard 2004: 97-100).

Såväl skandinaviska begravningsritualer som offerritualer kan tolkas med utgångspunkt i kosmologiska föreställningar som innefattar en homologi. Liksom i den vediska kremeringsritualen kan innebörden i bränningen av kroppen ha varit att återbörda de olika elementen till respektive ursprung, allt i enlighet med en föreställning om elementen. I den vediska traditionen uppförs likbålet med fem lager ved för att symbolisera elementen och under kremeringen bestänks kroppen med vatten. Detta för att inte elden ska få för stor inverkan, något som skulle störa jämvikten mellan elementen och vara skadligt för den döda människan. Kremeringen sker dessutom helst invid rinnande vatten och efter dess fullbordning kastas de brända benen och bålresterna ned i vattnet. I begängelseritualens olika steg förs de olika elementen tillbaka till sina grundtillstånd, för att därefter åter kunna ta ny form i livets kretslopp.

### Källor

*Den poetiska Eddan*. Övers. B. Collinder. Uddevalla. 1972.

*The Rig Veda. An Anthology. One hundred and eight Hymns, Selected, Translated and Annotated by W. Doniger O'Flaherty*. Penguin Books India. New Dehli. 1994.

Snorri Sturluson. *Snorres Edda*.

Övers. K. G. Johansson & M. Malm. Stockholm. 1997.

**Litteratur**

- Edsman, C-M. 1987  
Fire. *The Encyclopedia of Religion*, Vol 5.  
Ed. M. Eliade. New York.
- Flood, G. 1998  
*An introduction to Hinduism*.  
Cambridge University Press. Cambridge.
- Kaliff, A. 1997  
*Grav och kultplats. Eskatologisk föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland*.  
Aun 24. Uppsala.
- Kaliff, A. 2001  
Ritual and Everyday life – the archaeologist's interpretation. *Kontinuitäten und Brüche in der Religionsgeschichte*.  
i Stausberg, M. (red.): *Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Bd 31. Walter de Gruyter, Berlin & New York. s. 442-463
- Kaliff, A. & Oestigaard, T. 2004  
*Cultivating Corpses – A Comparative Approach to Disembodied Mortuary Remains*.  
*Current Swedish Archaeology* Vol. 12.
- Lincoln, B. 1986  
*Myth, Cosmos and Society: Indo-European Themes of Creation and Destruction*.  
Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, and London, England .
- Mallory, J.P. 1989  
*In Search of the Indo-Europeans. Language, Archaeology and Myth*.  
Thames and Hudson. London.
- Olivelle, D., 1987  
Rites of Passage. Hindu rites.  
*The Encyclopedia of Religion*, Vol. 12.  
Ed. M. Eliade. New York.
- Parker-Pearson, M., 2002  
*The Archaeology of Death and Burial*. 3<sup>rd</sup> edition.  
Texas A & M University Anthropology Series 3.  
College Station.
- Parmeshwaranand, S. 2000  
*Encyclopaedic Dictionary of Vedic Terms*, Vol. 1-2.  
Sarup & Sons. New Dehli.
- Runcis, J. 1999  
Den mytiska geografin – Reflektioner kring skärvtenshögar, mytologi och landskapsrum i Södermanland under bronsålder.  
*Spiralens öga. Tjugo artiklar om aktuell bronsåldersforskning*.  
i Olausson, M. (red.): Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 25.
- Staal, F. 2001  
*Agni. The Vedic Ritual of the Fire Altar*.  
Motilal Banarsidass Publishers Private Limited. Dehli.
- Thörn, R. 1996  
Rituella eldar. Linjära, konkava och konvexa spår efter ritualer inom nord- och centraleuropeiska brons- och järnålderskulturer.  
*Arkeologi från stenålder till medeltid. Artiklar baserade på Religionsarkeologiska nätverksgruppens konferens på Lövsstadbruk den 1-3 december 1995*.  
i Engdahl, K. & Kaliff, A. (red.): Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 19. Linköping.